

не дозволяє ані собі, ані своїм дисертантам наукової легковажності чи поспішності, їй чужі безапеляційність суджень, підміна істинних доказів першим-ліпшим поясненням. Важко піддається підрахунку кількість захистів дисертацій, в яких Любов Іванівна виступала в якості офіційного опонента, тим самим відкривши дисертантам шлях у велику науку. Незвичайна її професійна добросовісність, що ґрунтується на високих моральних принципах і величезній повазі до наукової праці взагалі: *«Інтелектуальна діяльність – це, власне, не тільки подолання опору матеріалу пізнання, а й опору душі та власного мислення, суспільних стереотипів і соціальної байдужості, матеріальної скрути й моральної та розумової інертності»* [5, 2].

ЛІТЕРАТУРА

1. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.
2. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу // Дивослово. – 2006. – № 7. – С. 2-4.
3. Мацько Л. Всі гріхи простяться, окрім гріхів проти народу і розуму // Дивослово. – 2003. – № 11. – С. 20-23.
4. Мацько Л. З якою лексикою вступаємо в ХХІ століття? // Урок української. – 2000. – № 8. – С. 14-18.
5. Мацько Л. Матимемо те, що зробимо // Дивослово. – 2001. – № 9. – С. 2-3.
6. Мацько Л. Семантико-функціональні аспекти тексту міста // Дивослово. – 2008. – № 11. – С. 30-32.
7. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15-20.
8. Мацько Л. Українська мовна особистість учителя у проекції лінгвокультурологічного аналізу // Українська культуромовна особистість учителя: теорія і практика. Монографія / За ред. Л.І.Мацько, О.М.Семенов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – С. 7-32.

In the article speech's features of research worker, teacher of Ukrainian at high school, which characterize the formed linguistic personality, are investigated.

Key words: linguistic personality, individuality, pedagogical diskurs, linguistic identity, functional space of Ukrainian language.

Голуб Н.Б.

МОВНІ ЗАСОБИ РИТОРИЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

У статті з'ясовуються особливості і роль мовних засобів на елокутивному етапі підготовки промови й у процесі становлення риторичної майстерності майбутнього оратора.

Ключові слова: риторична майстерність, риторичний засіб, образність, емоційно-естетичний вплив, елокуція.

На всіх етапах розвитку риторики в центрі уваги дослідників ораторського мистецтва перебувала проблема засобів мовного вираження промови як невід'ємного елемента процесу підготовки будь-якого публічного виступу.

Починаючи з античних часів, формувалися критерії оцінювання виступу. Кожна епоха висувала свої вимоги, що в результаті ніколи не обмежувалися глибоким змістом, правдивістю інформації, простотою і логікою викладу. Невід'ємним показником було майстерне володіння словом, що давало змогу ораторові, інформуючи, переконуючи, агітуючи, викликати певні почуття, приносити насолоду.

Цицерон пов'язував досконалість оратора з умінням говорити «змістовно й різноманітно», «з усією можливою виразністю й приємністю» [1]. Квінтіліан, даючи оцінку промові, вважав недоліком у ній неповноту, одноманітність, що навіває нудьгу, розтягнутість тощо; красу промови визначав за наявністю живого зображення речей і картин, які збуджують емоції, пристрасті [2].

Невідомий автор «Риторики» 1620 року зазначав, що прикрашена промова «представляє й показує справи ясно, зрозуміло й солодкомовно» і створюється вона «на трьох речах: 1) на мовленні граматичному; 2) на фігурах мовлення (уявленнях); 3) на примноженні речі й справ» [3, 225].

На думку Феофана Прокоповича, гарна промова, прикрашена словами і думками, на відміну від інших приємних справ (чарівних місцевостей, вишуканих страв, звуків музичного інструмента), не перенасичує людину і не перестає подобатися [4].

А.К. Михальська переконливо доводить, що гарна промова «це промова розумна», однак не просто розумна, а спрямована до істини і прекрасна своєю структурою, логікою і впорядкованістю, «промова не нейтральна стосовно моралі, тобто добра і правдива» [5]. Серед інших складників гарної промови, дослідники називають оригінальність, виразність, яскравість і образність.

Мета статті – шляхом аналізу з'ясувати особливості і роль мовних засобів на елокутивному етапі підготовки промови й у процесі становлення риторичної майстерності майбутнього оратора.

Загальновідомо, що образна, жива, емоційна, яскрава мова краще доносить зміст думки, оскільки емоції активізують пізнання. З цією властивістю мови й психологічною особливістю сприйняття мовленнєвої інформації реципієнтом пов'язують «високі стилістичні й естетичні вимоги до засобів мовленнєвого вирішення того чи іншого виду комунікації, що давно усвідомлені і сформульовані» [6, 12].

Образність у лінгвістичній науці розуміють як передачу «загального поняття через конкретний словесний образ», що означає «використання слів у таких сполученнях, які дають можливість посилити лексичне значення додатковими емоційно-експресивними та оцінними відтінками» [7, 41].

Поняття образності мови дослідники пов'язують також із вченням про символ як категорією пізнання, мислення, мови і художньої творчості. Осмислення ідеї про зародження думки в образах і символах допомагає усвідомленню природи образності. З огляду на виражальні можливості нашої мови, Л.І. Мацько характеризує її як універсальну «знаково-символічну

систему», основними символічними знаками якої є «слова, окремі вирази, фразеологізми та окремі звуки», що мають здатність посилювати «активізацію пізнавальної діяльності та економію мовних засобів» [8, 307].

Класична риторика передбачила окремий етап (елокуцію), на якому оратор працює над виразністю, яскравістю і красою дібраного й розташованого на попередніх етапах матеріалу промови. Характер ілокутивної роботи («одягання» змісту у точну мовну форму) визначається темою, метою виступу і специфікою аудиторії.

Є.В. Ключеві суть і завдання розділу з'ясовує через такі категорії, як *aptum* (підбір доцільних мовних засобів), *puritas* (граматична правильність), *perspicuitas* (ясність думки) і *ornatus* (краса вислову). Красу висловлювання вчений розглядає крізь призму наведених вище категорій і вважає результатом «чистоти мислення і викладу» [9, 147]. Елокуція, на думку вченого, «починається з обговорення питання про те, яким чином різні тактики мовленнєвої поведінки сприяють мовленнєвому успіху». Всю сукупність мовленнєвих тактик автор зводить у два види: прямі і непрямі тактики мовленнєвого впливу.

Джерелом естетично-образної системи символіки справедливо вважають фольклор, особливо народну пісню, що впродовж віків формувала метафоричне сприйняття і відтворення світу, асоціативне мислення. На думку С.Я. Єрмоленко, народнопісенний символ – це «слово, яке завдяки традиційному вживанню в фольклорних формулах, завдяки стійким асоціаціям набуває додаткового узагальненого значення, додаткової емоційної оцінки» [10, 122].

Одним із засобів емоційно-естетичного впливу на слухачів є звуковий простір. Дослідники наголошують на важливості врахування звукових особливостей мови, основного параметру милозвучності – високу вокалічність, що сприяє створенню звукових образів, розвитку уяви у слухачів, покращує процес сприйняття промови.

Давні традиції має естетична оцінка звуків мови, із якими пов'язують красу звучання мовлення. За свідченнями вчених, одні звуки приємні на слух, а інші видаються неприємними. Для фоніки важлива не тільки послідовність звуків, але й естетична їх оцінка, довжина складів і слів, розташованих поряд, використання елементів звуконаслідування тощо.

Вивчення риторики передбачає дослідження проблеми лексичних можливостей мови, взаємозв'язку логіки викладу матеріалу, ясності й образності промови з майстерністю використання слів у різних ситуаціях.

Одна з центральних якостей мовлення – її багатство – насамперед характеризується різноманітністю лексичних, фразеологічних, інтонаційних засобів мови. В ораторській практиці ця ознака мовлення залежить від рівня загальної культури оратора, його ерудиції, начитаності, досвіду публічних виступів. Н.А. Михайличенко багатство промови пов'язує з використанням синонімів, що допомагають уникнути монотонності, надають промові яскравого емоційного забарвлення; використанням фразеологічних одиниць, що не лише урізноманітнюють промову, а й надають їй особливої виразності, влучності, образності [11, 32].

Потужним засобом збагачення лексичного запасу вважають словотворення. С.Я. Єрмоленко привертає увагу до активного емоційно-експресивного словотворення (у назвах осіб, ознак, дій) у мові народних пісень, що часто призводить до несподіваного змістового плану слова, до навмисного порушення автоматизму вислову, створює ефект загадковості, будить фантазію, а «там, де є фантазія, неодмінно існує творчість» [10, 123].

Але багатство мови – це не лише кількісний показник слів, а й смислове насичення, мережа лексичних значень. Так, наприклад, за тлумачним словником слово «відвертати» має 9 значень, «життя» – 10, «смуга» – 7, «чистий» – 12 тощо. З огляду на це, ефективним лексичним прийомом вважаємо різні види тлумачення лексичного значення слова як демонстрацію власного бачення явища, проблеми, спробу широкої ілюстрації, увиразнення пояснюваного об'єкта, збагачення його змісту (1. *Переджнив'я – це та пора, коли в серці селянина сходяться радощі й тривоги хліба, а між ними снуються древні, певне, ще з язичницького віку прихоплені хліборобські жалі.* – М.Стельмах).

До явищ, протилежних багатству, відносять словесні штампи, тобто «механічне повторення зітертих, шаблонних словосполучень чи цілих висловлювань, що позбавляють промову індивідуальності й виразності»; канцелярит, ознаками якого є витіснення живого дієслова віддієслівними іменниками, нагромадження іменників у родовому відмінку, велика кількість слів-паразитів, зловживання іншомовними словами. Використання штампів свідчить про нерозвинене мислення й почуттєву сферу оратора [11, 32].

Налагодженню контакту, активізації сприйняття інформації, функції впливу, на думку дослідників, сприяють різні мовні засоби контакту. Таким, зокрема, вважають авторизацію як спосіб вираження «я» оратора, висловлення особистого ставлення до предмета мовлення; вживання займенника «ми» задля створення атмосфери взаєморозуміння між оратором і аудиторією, ефекту невимушеної розмови тощо.

Не менш активним засобом авторизації є дієслівні форми, що спільно із займенниками передають ставлення до особи і вказують на суб'єктивність висловлювання, об'єднують оратора зі слухачами, позначають напрям висловлювання («будемо відверті», «міркуємо таким чином..», «зійнаймося собі в одному..»), «з'ясуємо», «звернімося до джерел», «спробуємо проаналізувати»). Дієслову відводять також роль оператора (організатора мовлення і засобу орієнтації слухача: «прошу Вас..», «зверніть увагу», «привертаю вашу увагу», «аналізуємо», «порівняймо» тощо).

Багатством і різноманітністю стилістичних засобів характеризується український синтаксис. Кращі зразки публічних промов добре ілюстровані риторичними фігурами (риторичне запитання, риторичне звертання, анафора, інверсія, хіазм тощо), прийомами експресивного синтаксису, актуалізації синтаксичних конструкцій, «запитання-відповіді», використання вставних конструкцій, лексико-синтаксичним повтором тощо. Важливу функцію привернення уваги слухачів до предмета розмови виконують риторичне запитання, риторичне звертання і риторичний оклик.

Однак пріоритетні тактики мовленнєвого впливу на слухачів дослідники пов'язують з непрямими способами вираження. Такий підхід видається цілком виправданим, адже «теорія фігур дійсно передбачає як успішні саме фігуральні, тобто непрямі способи впливу на адресата» [9, 158].

На думку Є.В. Ключова, орієнтуватися на теорію фігур (вчення про принципи і прийоми фігурального вираження) – означає засвоїти цілу систему принципів і навичок. Насамперед учений привертає увагу до необхідності усвідомлення суті термінів «фігура» і «троп», а також ролі й місця кожного з них у мовленні. Іншими словами теорія фігур починається задовго до того, як у поле зору потрапляють конкретні мовленнєві явища.

Функцію тропів дослідники визначають по-різному: виділити основну думку, наголосити на ній; приховати небажані й непристойні думки, збагатити, оздобити й облагородити мову; виявити творчу індивідуальність автора; надати більшій живості вираженню, орнаментального значення; з одного боку, продемонструвати почуття промовця, а з іншого – викликати потрібні почуття в аудиторії; розробити і з'єднати докази, а також створити емоційне враження; дати характеристику предмету мовлення через ключове слово тощо [12].

Головна категорія теорії фігур (фігура) визначається традиційно як відхилення від звичайного способу вираження з метою створення естетичного ефекту. Щодо ролі фігур, то поширена думка про те, що фігури роблять промову виразною, в той час як промова без них не є такою.

Однак відомі й інші погляди на теорію фігур, зокрема, як на таку, що описує відношення між «нульовим» і «маркованим» рівнями мови. Авторами такого підходу вважають групу льєзьких учених (вони називали себе «Групою м» за першою буквою грецького слова «metafora»). Відправною точкою для з'ясування природи мовно-виражальних засобів дослідники взяли такі поняття, як «норма», «відхилення» і «порушення». Відповідно до логіки їх викладу поняття норми сприймається як еталон, усталений порядок, а її порушення характеризується як помилка. Якщо порушення має художньо-естетичну чи логічну мотивацію, то функціонування його має перспективи бути визнаним новою нормою [13].

Є.В. Ключов за основу бере загальний паралогічний підхід обох мовленнєвих явищ: вони по-різному реалізують паралогічний механізм (в основі тропів лежать перетворення законів логіки, (насамперед – аналогії), в основі фігур – перетворення законів синтаксису (як репрезентанта логіки на рівні структурування повідомлення)) і фіксує загальний принцип, що лежить в основі всіх тропів, а саме – паралогічне поводження з логікою і насамперед аналогією. Відповідно до цього ключовими ознаками тропа вважає його аналогічний характер і паралогічність (акірологічність) [9, 179-182].

Найпоширенішим і найпродуктивнішим тропом у риториці переважно називають метафору. Її виражальні можливості були належно поціновані в античні часи, про неї говорили як про прикрасу, оздобу, коштовний камінь, багато дослідників називали її головною у системі тропів і фігур.

Метафору класифікують за традиційним риторичним і лексико-граматичним принципами. Відповідно до першого принципу, виділяють стерті метафори, метафори-формули, різку і розгорнену метафору [14, 144].

Є.В Ключев називає метафору найвищою мірою репрезентативним тропом, оскільки вона, як ніякий інший троп, дає нам змогу відчувати порівняння, що лежить в її основі, тобто чітко передбачає операцію аналогічного типу; а головною риторичною функцією – номінацію [9, 184].

Дослідження останніх років дали змогу виявити серед особливостей розвитку метафоричних моделей переважання концептуальних векторів жорстокості, агресивності й суперництва, відхилення від природного порядку речей.

Сучасна риторика зміст розділу «Елокуція» презентує у двох частинах: як вчення про стилі і вчення про фігури. Проблемі стилю промови велику увагу приділяли античні вчені. Окремі поради, розроблені Арістотелем щодо дотримання стильових вимог, актуальні і сьогодні:

1. Достойнство стилю полягає в ясності;
2. Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим і має відповідати предметові мовлення;
3. Єдино корисним матеріалом для стилю прозаїчного мовлення є «слова загальноживані, які належать рідній мові, метафори»;
4. Чотири причини, які сприяють холодності стилю: вживання складних слів, незвичних виразів, надмірне користування епітетами, використання невідповідних метафор [15].

Стиль як невід'ємний складник елокуції регулює добір найдоцільніших мовних засобів для реалізації задумів мовця у відповідній ситуації мовлення. Вдалим вважається вибір риторика, зроблений відповідно до складних відносин мовно-виражальних засобів і стильової системи. Оскільки промова лектора повинна не тільки породжувати певні думки, а й викликати відповідні почуття й емоції, для оратора важливо, крім фактичного матеріалу, приділяти увагу характеру мовних засобів.

Отже, одним зі стратегічних завдань оратора, на думку дослідників, є добір мовно-виражальних засобів. Для цього недостатньо знати лише загальну характеристику фігуративних прийомів, усвідомлювати їх смислове навантаження і функціональну роль. Не менш важливими є принципи і правила ефективності використання їх на практиці.

З огляду на це, у процесі навчання риторики більш доречно давати знання про риторичні засоби не у вигляді детального списку, а за допомогою навчальних вправ трьох типів:

1. Відпрацювання грамотної побудови тропа чи фігури і їх найближчого оточення;
2. Відпрацювання відповідності риторичного засобу і картини світу, відображеної за допомогою цього засобу;
3. Введення риторичного засобу в текст, пошук оптимального риторичного засобу, вписування риторичного засобу у смислову і мовленнєву структуру тексту [16, 32].

Вправному використанню засобів виразності в ораторській практиці можна навчити, змінивши підходи до викладання риторики, згідно з якими належне місце відводиться мовленнєвій практиці, аналізу численних невдач у використанні ораторських прийомів.

Таким чином, сьогодні завданням елокуції як розділу риторики вважаємо не суто теоретичне дослідження засобів виразності, а добір і використання наявних фігур з метою збудження естетичних переживань, зацікавлення і переконання аудиторії, формування власного стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цицерон М. Т. Про оратора. Книга первая. Ораторское искусство: Хрестоматия / Составитель А.П. Овчинникова. – Одесса: «Юридична література», 2006. – С. 19-26.
2. Квинтилиан М. Ф. Риторические наставления (перевод с латинского Э. Никольского) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/quintilianus/institutio-oratoria/kn01.htm>.
3. Риторика // Сагач Г.М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. – К.: Райдуга, 1993. – С. 224-226.
4. Прокопович Феофан. Філософські твори: у 3 томах / Феофан Прокопович. – Київ, 1979. – Т. 1. – 512 с.
5. Михальская А. К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике: Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов / Анна Константиновна Михальская. – М.: Academia, 1996. – 192 с.
6. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Ф. Пінчук, П.І. Черв'як. – К.: Просвіта, 2005. – 152 с.
7. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник / Олександр Данилович Пономарів – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
8. Мацько Л. І. Стилістика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько / За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
9. Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Евгений Васильевич Клюев. – М.: ПРИОР, 1999. – 272 с.
10. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / Світлана Яківна Єрмоленко. – К.: НДІ, 2007. – 444 с.
11. Михайличенко Н.А. Основы риторики: Учебное пособие / Наталья Андреевна Михайличенко. – М.: ЮНТУС, 1994. – 54 с.
12. Колотілова Н.А. Риторика: Навчальний посібник / Наталія Андріївна Колотілова. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 232 с.
13. Кохтев Н. Н. Основы ораторской речи / Николай Николаевич Кохтев. – М.: Издательство МГУ, 1992. – 240 с.
14. Дюбуа Ж. Общая риторика=Rhetorique generale / Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаберг Ж. М., Мэнге Ф., Пир Ф., Тринон А. / А.К. Авеличев (общ. ред.), Е.Э. Разлогова (пер.с фр.), Б.П. Нарумов (пер.с фр.). – Изд. 2-е, стер. – М.: URSS. КомКнига, 2006. – 380 с.
15. Мацько Л. І. Риторика: Навчальний посібник / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
16. Аристотель. Риторика // Античные риторика / Под ред. А.А. Тахо-Годи. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – С. 15-164.
17. Голуб И. Б. Искусство риторики: Пособие по красноречию / Ирина Борисовна Голуб. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 384 с.

In the article the features and role of language means on elocutive stage of speech preparation and in the course of rhetorical skill's formation of the future orator are defined.

Key words: rhetorical mastery, rhetorical mean, vividness, emotional and aesthetic influence, elokuciya.

Горошкіна О.М.

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ВИПУСКНИКА ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті окреслено лінгводидактичний аспект формування мовної особистості випускника профільної школи, зокремо визначено провідні принципи, форми навчання, зосереджено увагу на особливостях змісту навчання української мови в старших класах, визначено коло умов, що забезпечать ефективність формування мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, профільна школа, принципи навчання.

Підвищення ролі мовлення в соціумі на межі ХХ-ХХІ століть викликали поглиблення всієї філологічної підготовки учнів. У цьому зв'язку особлива роль належить українській мові як провідній навчальній дисципліні в циклі гуманітарних предметів. Українська мова як особливий світоглядний предмет повинна сформувати систему поглядів на природу й суспільство, виховувати громадянина і патріота. “Мова є одним із найважливіших засобів профілізації старшокласників, оскільки вона вербалізує картину світу і цим самим є основою світогляду кожної особистості”, – справедливо зазначають Л.Мацько і О.Семенов [4, 6].

Сучасні дослідники приділяють значну увагу теоретичним і практичним пошукам, пов'язаним з підготовкою комунікативно компетентного випускника, зокрема: диференціації змісту навчання української мови залежно від типу освітнього закладу (О.Біляєв, С.Караман, Л.Мацько, Л.Паламар, М.Пентилюк, М.Плющ, О.Семенов, В.Тихоша, В.Цимбалюк); визначенню принципів, форм, методів і прийомів організації навчально-виховного процесу в школі, спрямованих на формування комунікативної компетентності випускника загальноосвітньої школи (О.Біляєв, Т.Донченко, М.Пентилюк, К.Плиско, Т.Симоненко, В.Шляхова та ін.); упровадженню комунікативно-діяльнісного підходу до навчання української мови (А.Богуш, М.Вашуленко, Т.Донченко, Л.Мацько, Г.Онкович, М.Пентилюк, Г.Шелехова); удосконаленню риторичної підготовки випускника (Н.Голуб, Т.Ладиженська, Л.Мацько, Л.Скуратівський та ін.);

Разом з тим у навчальних закладах нефілологічного профілю спостерігається недостатній рівень мотивації вивчення української мови як